

PARENTEESIT JA NOUSEVA SÄVELKULKU KESKUSTELUN KIELIOPPIIN

— — — — —
SARA ROUTARINNE

VÄITÖKSENALKAJAISIESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
11. HUHTIKUUTA 2003

Ääneni on vihje. Jos suljette silmänne ja kuuntelette ääntäni, havaintonne johdattaa teidät päättämään, että äänessä on nainen — tai niin ainakin luulen ja toivon. Päätelmänne perustuu muun muassa ääneni korkeuteen, johon vaikuttavat toisaalta biologiset ja fysiologiset seikat, muun muassa ääntöelimistöni koko, mutta toisaalta siihen vaikuttavat myös kulttuuriset seikat. Mies- ja naisäänet liikkuvat osittain samoissa taajuuksissa, ja voisin harjaannuttaa itseni käyttämään ääntäni sukupuolineutraalisti. Niin on moni naisvaikuttaja tehnyt.

Puhettani kuunnellessanne saatatte myös kiinnittää huomiota narinaan äänessäni. Saatatte pitää sitä äänenkäytön virheenä tai osoituksena ahdistuneisuudesta, ja suosittelisitte ehkä ääni- tai psykoterapiaan hakeutumista. Täytyy tulla puheyhteisön ulkopuolelta, jotta havaitsee narinassa yleisemmän suomalaisen äänenkäytön piirteiden.

Yhdysvaltalainen Kathleen Moore työryhmineen raportoi vuonna 1997 Suomen kielitieteellisen yhdistyksen työpajassa Helsingissä, että narina osoittaa muun muassa puhujan älyllistä valta- ja auktoriteettiasemaa. Narina lisääntyy puheenaiheen haastavuuden myötä. Polyglotti fonologi Richard Ogden on puolestaan havainnut, että narina suomalaisten puheessa on sidoksissa vuoron vaihtumiseen.

Olennaista onkin huomata, että puheääni on indeksi. Se kuljettaa mukanaan tietoa siitä, mikä puhuja on kulttuurissaan, mutta ei vain siitä, vaan äänenkäyttöä ja puheen rytmiä seuraamalla voi tehdä myös päätelmiä siitä, millaisessa puheen kohdassa äänessäolija kulloinkin on. Kun lausuma päättyy nousevaan sävelkulkuun, vastaanottajan asemassa oleva jää odottamaan, että äänessäolija jatkaa ajatuksensa kehittämisestä viitoittamaansa suuntaan. Jos lausuma päättyy laskevaan sävelkulkuun, vastaanottaja pyrkii itse täyttämään ajatuskulkuun jääneet aukot eikä hänessä herää välttämättä odotusta siitä, että äänessä ollut jatkaisi teemansa kehittelyä.

HAVAINNOSTA TULKINTAAN

Olen väitöskirjassani *Tytöt äänessä. Parenthesit ja nouseva sävelkulku kertojan vuorovaikutuskeinoina* analysoinut nuorten hel-sinkiläistyttöjen keskinäisiä, kahdenkeski-

siä keskusteluja. Olen kiinnittänyt huomioni kielen piirteisiin, jotka kuka tahansa kielenkäyttäjä voi havaita: kesken jääviin rakenteisiin, niitä seuraaviin parenteeseihin ja sävelkorkeuden loppunousuun. Esimerkki 1 havainnollistaa ensin mainittua ilmiötä.

Esimerkki 1. Keskeneräinen lausuma.

- [koulu.puh] MINÄPÖSILÖ
 01 Heidi: mt j**e**batsu.
 02 (.)
 03 Sanna: `tjoooh `hh £A:rvaa mitä minäpösilö thein.
 04 Heidi: Nohh.=
 05 Sanna: = `hh **minäpösilö kuule**< (.) j:**ätin ku**< (.)

Keskustelukontekstissaan lausuma *jätin ku*< on keskeneräinen. Se ei vastaa puhujan herättämiin odotuksiin, että hänellä on

kerrottavanaan, mitä hän — *pösilö* — oli tehnyt. Puheenvuoron saama jatko on luetavissa esimerkistä 2.

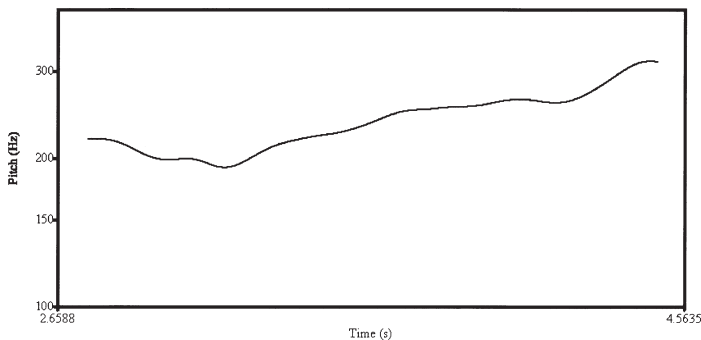
Esimerkki 2. Sävelkorkeuden nousuun päättyvä sivupolku.

- 05 Sanna: = `hh minäpösilö kuule< (.) j:**ätin ku**<(.)
 06 → @m- ↑**m:ul oli >liikkakamat mukan koulussa<?h** ↑ @=
 07 Heidi: =mm=

Siitä havaitaan, ettei puhuja jatka kertomalla, mitä hän oli tehnyt tai mitä hän oli jättänyt jonnekin. Sen sijaan hän kuvailee tilannetta: hänellä oli ollut liikuntavarusteet koulussa mukana. Keskustelua kuuntele-

malla voidaan havaita, että tilanteen kuvailu päättyy sävelkorkeuden nousuun lausuman lopussa. Sitä havainnollistaa kuvan 1 Praat-ohjelmalla tehty intonaatiokäyrä.

Kuva 1. **m:ul oli >liikkakamat mukan koulussa<? h**

Olen johdatellut tekemään havaintoja nuorten kielenkäytöstä: lauserakenne jää kesken eikä puhuja jatkaessaan vie puheen- vuoroa alun ennakoimaan suuntaan; seuraava lausuma päättyy sävelkorkeuden nousuun. Havainnointia jännittävämpää on kysyä, miten havainnot tulkitaan ja miten tulkintaan päädytään.

Ensimmäiset mieleen nousevat tulkin- nat perustuvat luultavasti arkiajatteluun. Voisi ehkä ajatella, että keskeneräinen lausuma kertoo siitä, että puhuja ei ole suunnitellut sanottavaansa, että hän on epäjohdon- mukainen tai ettei hän osaa puhetta proses- soidessaan muodostaa täydellistä lausetta. Tällöin lausumaa arvioidaan kirjoitetun yleiskielen sokaisemina: normina pidetään sitä, millaisia lauseet ovat kirjoitetussa kie- lessä. Tutkimuksessani en ole tyytynyt tämäntyyppisiin selityksiin. Olen valinnut etnometodologisen keskustelunanalyysin lähestymistavaksi. Analysoimalla kesken jätettyjä rakenteita ja niitä seuraavaa puheta olen havainnut, että kyse on toistuvasta ilmiöstä, jonka tehtävänä on kerronnan jä- sentäminen. Jättämällä lausumansa kesken puhuja voi suunnata kuulijan odotuksia samalla, kun hän saa tilaisuuden sijoittaa olennaista taustatietoa herättämiensä odo- tusten horisonttiin.

Entä sitten sävelkorkeuden nousun tul- kinta? Kun olen kertonut kysyjille tutkiva- ni lausumanloppuista sävelkorkeuden nou- sua teinityttöjen puheessa, olen saanut kuul- la, että kielenkäyttäjät ovat itsekin havain- neet ilmiön ja hämmästelleet kysymysinto- naation käyttöä kohdissa, joissa ei selväs- tikään ole mitään kysyttävää. Myös kuvan 1 havainnollistama sävelkorkeuden nousuun päättyvä lausuma koskee asiaintiloja, jotka puhuja itse tuntee hyvin. Sen lisäksi edel- tävä keskustelu antaa perusteen olettaa, että kuulijalle sanottu on uutisia. Jos tuntee nousevan kysymysintonaation jostakin toi- sesta kielestä, ei tule ehkä pohtineeksi sitä,

miten havainnosta päädytään tulkintaan. Juuri se on kuitenkin tutkimisen arvoinen kysymys.

Kieltä puheysteisöjen käytössä analy- soineet sosiolingvistit, murteentutkijat ja keskustelunanalyttikot tietävät, etteivät kielenpuhujien käsitykset siitä, miten he kieltään käyttävät, aina vastaa sitä, miten he kieltä tosiasiallisesti käyttävät. Siksi tulkin- nan perustana ei voi olla puhujan käsitys kielenkäytöstään, sillä siten saatava tieto ei vastaa havaittavaa todellisuutta. Toisaalta tutkijan valistunutkaan intuitio havaintojen merkityksestä ei aina osu sen oikeampaan eikä hänen näkemyksensä välttämättä koh- taa keskustelijoiden näkemystä. Tässä etno- metodologinen keskustelunanalyysi on osoittautunut toimivaksi lähestymistavak- si. Keskustelunanalyysissä on tapana etsiä merkityksiä siitä käsin, millaisessa keskus- telun kohdassa tietty ilmaus on esitetty ja millaisen kohtelun se siinä saa. Esimerkik- si lausumanloppuista sävelkorkeuden nou- sua seuraa yleensä vastaanottajan respons- si, vaikkapa dialogipartikkeli *mm*. Loppu- nousua seuraa sellainen myös tarkastellus- sa esimerkissä (ks. esimerkki 2).

Loppunousua seuraava *mm* osoittaa, että vastaanottaja kuulee loppunousun kut- suksi reagoida. Mutta lisäksi dialogipartik- keli *mm* on kuulijan tapa kertoa, että hän ei pidä keskustelun kohtaa paikkana, jossa hän voisi alkaa esittää omaa asiaansa. Vielä vastaanottaja kertoo dialogipartikkelilla, ettei hän pidä edellä esitettyä myöskään seuraamisen kannalta ongelmallisena.

RAKENNEKAAVAT OHJAAVAT ODOTUKSIA

Esittelemäni ilmiöt ovat vihjeitä keskus- telun etenemisestä. Keskustelu on kieltä, jolla on ajallinen ulottuvuus, ja tarkoitan tätä hyvin konkreettisesti. Jos esitän kysymyk- sen, vaikkapa *kenen vuoro*, keskustelu- kumppanini ilmaus *mun* voi yksin muodos-

taa kokonaisen puheenvuoron, vastauksen. Ilmaus *mun* on tässä ympäristössä täysi vuoron rakenneyksikkö. Toisessa kontekstissa, esimerkiksi sellaisessa ympäristössä

kuin *ja sit mä olin alle kuusvuotias ja mun ilmaus mun* (rivillä 11 esimerkissä 3) ei vielä saata vuoroa loppuun.

Esimerkki 3. Vaihtoehtojen valikko.

[tutti.kas] FLUORI

- 01 Sanna: £mä muistan ku<£ (.) m oltii< (0.2)
02 päiväker[hossa? .hh siäl oli<](.)
03 Heidi: [(h:.) (rykäisee)]
04 Sanna: aina semmonen päiväl semmonen hammas-
05 ku piti pürskuttaa semmost fluorii?

((poistettu 4 riviä välistä))

- 10 Sanna #sit mä olin alle kuusvuotias
11 → ja mun

Lausuma on selvästi keskeneräinen. Tässä kontekstissa ilmaus *mun* herättää ja suuntaa odotuksia. Se rajaa siten, että mahdollisten jatkosten valikko ei ole ääretön vaan kieliopillisten rakennekaavojen ohjaama. Tätä kielen ja vuorovaikutuksen rakenteisiin kirjautunutta ilmiötä kutsutaan etnometodologisessa keskusteluanalyyssissä projektioksi. Havainnollistan projisoitujen mahdollisuuksien valikkoa kolmen mahdollisen rakennekaavan avulla.

Ensinnäkin *mun* voi olla vihje siitä, että seuraavaksi tulee substantiivi, esimerkiksi *kaveri*. *Mun* voi siis olla genetiiviattribuutti eli aloittamassa substantiivilauseketta, jonka etuasemaisena määritteenä se ennakoi edussanaa. Kun edussana on kuultu ja jos se on nominatiivimuotoinen substantiivi, lauseke voi suunnata odotukset siihen, että saataisiin seuraavaksi verbi, jonka subjektiksi lauseke osoittautuisi.

Toisaalta ilmausta *mun* voisi seurata välittömästi myös verbi, mutta ei mikä tahansa verbi vaan esimerkiksi välttämättömyyttä osoittava nesessiiviverbi, kuten *täytyä* tai *pitää*. Nämä suomen verbit esiintyvät lauserakennekaavassa, jossa on agentii-

vinen genetiivi-NP. Jos *mun* osoittautuisi sellaiseksi ja seuraava ilmaus olisi vaikkapa nesessiivinen verbimuoto *täyty*, vastaanottaja alkaisi odottaa infinitiiviä.

Kolmas mieleen nouseva mahdollisuus on, että ilmausta *mun* seuraisi *olla-* tai *tulla-*verbi. *Mun oli* -muotoinen alku vahvistaisi sensuuntaisia odotuksia, että tekeillä on kokiialause. Tarkoitan siis lausetyyppiä *minun oli kylmä*. Sellainen kuuluukin olevan tekeillä keskustelussa, josta esimerkkinä poimin: *mun oli ihan sika (kade)*. Nuorten kielessä sanaa *sika* käytetään intensiteetti-ilmauksena.

Luonnollinen puhe etenee tietysti niin vinhaa vauhtia, ettei puhujana eikä kuulijana ehdi pysähtyä tiedostamaan sitä, miten jokainen ilmaus rajaa jatkovalikkoa. Olen kuitenkin tutkimuksissani havainnut, että nuoret tytöt rakentavat kerrontaansa tavalla, joka osoittaa heidän olevan intuitiivisesti jyvällä lauserakennekaavojen ohjausvaikutuksesta. He käyttävät odotusten murtamista resurssina keskustelutilanteessa. Kun rakenteellinen kokonaisuus on selvästi kesken, puhujalla on oikeus pitää puheenvuoro. Se on siis keino olla äänessä pidempään.

▷

Mutta vuoron venyttäminen ei ole itse-tarkoitus, vaan menettelytavalla voi ratkoa kertojan arkisia pulmia.

Itse kunkin tuttavapiiriin kuuluu varmasti henkilöitä, jotka kertoessaan uuvuttavat vastaanottajan perinpohjaisin taustaselvityksin. Voi myös käydä niin, ettei kuulija pysty arvioimaan, mihin puhuja pyrkii. Sijoittamalla taustoituksen kesken jätetyn juonilauseen kehukseen, siis sellaiseen yhteyteen kuin *mä jätin*, kertoja luo asiayhteyden. Keskeneräisyyden kontekstissa aloitettu uusi lausuma kuullaan sivupolkuna. Näitä sivupolkuja kutsun työssäni parenteesiksi. Kaksi havaintoa puhuu sen puolesta, että kyseessä on keskustelun voimavara. Toinen on se, että parenteesin jälkeen puhuja täydentää kesken jättämänsä rakenteen loppuun. Toinen on se, että parenteseja tehdään, kun kerrontaan kohdistuvat odotukset on jo herätetty esimerkiksi juonilauseetta ennakoivalla verbillä.

KESKUSTELUN KIELIOPPIA

Viisi vuotta sitten tässä salissa tarkastettiin ensimmäisen kerran suomen kielen väitöskirja, jonka metodina on keskustelunanalyysi, Helena Kangasharjun väitöskirja *Alignment in disagreement*. Lektiossaan väittelijä pohti tutkimuksensa asemaa fennistiikassa: väittelihän hän sosiologiasta lainatulla menetelmällä vieläpä englanniksi. Hänen jälkeensä keskustelunanalyysi on vakiintunut yhdeksi fennistisen tutkimuksen lähestymistavoista eikä itse menetelmä vaadi enää oikeutukselleen perusteluja — en ainakaan ole arvannut ennakoita, että valitsemani menetelmän soveltuvuus kielen tarkasteluun olisi vastaväittäjäni päällimmäisenä kritiikin aiheena.

Tutkimukseni edustaa kuitenkin alaa, joka on hakenut viime vuosina itseensä viittaavaa käsitteistöä. Tutkijat asemoivat itsensä milloin toimintojen kieliopin, vuoron

kieliopin, vuorovaikutuksen lingvistiikan, milloin lingvistisen keskustelunanalyysin harjoittajiksi. Kutsun itseäni mielelläni keskustelun kieliopin tutkijaksi.

Keskustelun kielioppi on tutkimusta, jonka kohteena on kielen ja vuorovaikutuksen suhde. Tarkoitankin keskustelun kieliopilla deskriptiota keskustelun rakenteesta. Siihen kuuluvat ne lainalaisuudet, jotka mahdollistavat puhumisen vuorotellen ja intersubjektiiivisuuden, merkitysten välittämisen ihmismielestä toiseen. Keskustelun kieliopissa kielen piirteet ovat alisteisessa suhteessa toimintaan eli keskusteluun. Esa Lehtinen toteaa viime vuonna tarkastetussa väitöskirjassaan, että keskustelunanalyysissä muotoa ei pidetä ensisijaisena pääteltävässä, mikä jokin toiminto on. Ymmärtäminen on yhtä aikaa ainutkertaista ja konventionaalista; kielen muotojen ja keskustelun toimintojen suhde on dynaaminen. Kielenpiirteiden merkitykset muotoutuvat keskustelun paineessa palvelemaan vuorovaikutuksen tarpeita. Tässä prosessissa syntyy konventioita, minkä Marja-Liisa Helasvuo tuo esiin toissa vuonna ilmestyneessä väitöskirjaansa perustuvassa teoksessaan.

Kertojan äänenkorkeuden nousu lausuman lopussa tarjoaa mahdollisuuden tehdä havaintoja konventionaalistumisprosessista, sillä ilmiö on suomen kielessä nuorehko eikä sen asema arkipuhekielessäkään ole kiistaton. Helmikuun 3. päivänä ilmestyneessä *Metro*-lehdessä kieliaineita opiskellut kolumnisti, nuori nainen, luonnehtii tyttöjen puhetta: »Työtö paasaavat korkealta ja heidän puheessaan on runsaasti suomen kielelle vieraita sävelkulkuja.» Suomalaisen puheyhteisön on ilmeisen vaikea myöntää, että loppunousu on suomessa; havainto pyritään kieltämään. Konventionaalistuminen kuitenkin etenee kielloista piittaamatta. Tammi-helmikuussa nähtiin Suomen taiteen kultakautta kuvaava Venny-televisiosarja. Siinä sävelkorkeuden loppunou-

sun saattoi kuulla kerran Juhani Ahoa esittävän Ville Virtasen puheessa, mikä vei pohjaa eepokkin kuvaukselta. Konventio-naalistuminen palvelee kuitenkin vuorovai-kutuksen jäsentymistä. Juhani Ahona esiin-tyntynyt Virtanen käytti roolityössään loppu-nousua tavalla, jonka olen kuvannut tutki-muksessani: osoittamassa, että se, mitä hän-ten roolihenkilönsä parhaillaan sanoo, on tulkittava johdannoksi sille, mitä se aikoo seuraavaksi sanoa.

Keskustelun rakenteen kuvaus syntyy osoittamalla säännönmukaisuuksia, joita puhujat sisäistämiensä vaikkeivät usein-kaan tiedostamiensa konventioiden varas-sa noudattavat, kun he muotoilevat puheen-vuorojaan. Keskustelun kielioppi ulottuu laajemmalle kuin kielitieteilijöiden käsitys kieliopista perinteisesti, sillä sen alaan kuulu-vat vuorottelun etenemistä valottavat kielen-käytön rakenteet, kuten kysymys–vastaus-vieruspari, sekä ei-kielelliset vuorovaiku-tuksen ilmiöt, kuten naurut, epäröinnit ja eleet. Tästä näkökulmasta tutkimukseni edustaa varsinkin lingvististä otetta. Tarkaste-len omassa työssäni ilmiöitä, joiden kuulu-minen kieliopin alaan lienee ilmeistä: lau-serakenteiden, parenteesien ja nousevan in-tonaation merkitystä ja tehtäviä keskuste-lussa. Nähdäkseni keskustelun kieliopin tutkimus laajentaa tässäkin tapauksessa kä-

sitystä siitä, mitä kielioppiin ja sen alaan kuuluu. Olennaista ei tällöin ole vain se, mitä ilmiöitä tutkitaan vaan myös se, miten niitä tutkitaan.

Keskusteluanalyysin alkuunpanijat Sacks, Schegloff ja Jefferson heittivät pal-lon lingvisteille jo 1970-luvulla otaksumal-la, että ihmiset rakentavat puheenvuoroja tuntemiensa yksikkötyyppien varaan, jotka projisoivat omaa rataansa. Kielentutkijat voivat tarkentaa vuoron etenemisen käsit-teistystä ja osoittaa, että kielten välillä on myös eroja siinä, miten vuorojen etenemistä projisoidaan. Se, missä määrin ennakoita-vuus on sidoksissa syntaktisen rakenteen edistymiseen, voi olla kielikohtaista. Esi-merkiksi saksassa sanajärjestys ohjaa odo-tuksia voimakkaasti. Suomen kielen huo-mionarvoisia piirteitä ovat monet morfo-syntaktiset, verbisemantiikan ja lause-konstruktioiden ilmiöt. Tutkimuksessani olen eritellyt ja eksplikoanut vuorojen muo-toilua juuri siitä näkökulmasta, miten lause-rakennekaavat, sekventiaaliset rakenteet ja prosodia ohjaavat keskustelun etenemiseen kohdistuvia odotuksia. Parenteesit ja loppu-nousut kuuluvat keskustelun kielioppiin, sillä ne vaikuttavat siihen, minkälaisiksi puhevuorojen kielioppi muotoutuu ja mi-ten puhutun tekstin sisäiset suhteet osoite-taan. ■

SARA ROUTARINNE *Tytöt äänessä. Parenteesit ja nouseva sävelkulku kertojan vuoro-vaikutuskeinoina.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 903. Helsinki: Suoma-laisen Kirjallisuuden Seura 2003.

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: *sara.routarinne@helsinki.fi*